

УДК 37.091.113:378.147.091.31-055.2-059.1](091)(477-25)«18/19»

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248460

I. I. Жовта

ORCID: 0000-0002-6620-8272

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

I. Zhovta

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

**ПОСТАТЬ КЕРІВНИЦІ
У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ВИХОВАНОК
КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ
У XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

*The Figure of the Head-Teacher in the Daily Life
of the Girls of the Kyiv Institute of Noble Girls
in the 19th — Early 20th Cent.*

У статті розглядається постать керівниці в повсякденному житті вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — на початку XX ст. Детально проаналізовано права і обов'язки керівниць, їхні умови праці. Показано, як директорки виховували інституток та чому їх навчали, як забезпечували дівчат необхідними умовами проживання в цьому закладі та як наглядали за їхнім здоров'ям. Також увагу приділено відносинам директорок з персоналом і їхньому життю поза межами інституту.

Ключові слова: керівниця, Київський інститут шляхетних дівчат, інститутка, жіноча освіта, історія повсякдення, мікроісторія.

The paper explores the figure of the head-teacher in education and everyday life of the girls of the Kyiv Institute of noble girls in the 19th — early 20th cent. who played an important role in the upbringing of the young generation of women and the functioning of one of the largest boarding schools in the Ukrainian lands of Russian Empire. The role of the head-teacher has been understudied in modern Ukrainian and foreign historiography. This issue is only partially mentioned in the context of schools as institutions and the daily life of their students. The author uses general scientific and historical methods. At the centre is a micro-historical approach, which will allow, due to the reduction of the scale, to analyse in detail the experience of head-teachers and their relationships with the staff of the institute and its girls. The focus of the study is to present head-mistresses, their relationships, and rights, with a detailed description of their

working conditions, including accommodation, meals, and salaries. The priority was to analyse what they had to do according to the statutes and instructions and to understand what they did at their work practically. Particular attention is paid to the relations with the staff of the institution, especially to their influence on the selection and dismissal of colleagues, to the social life outside the institution including attending various events. Also, important emphasis is made on the participation of headmistresses in the education of the girls and their general upbringing. It is concluded that the head-teachers provided the girls with clothes and tried to partially improve their living conditions. The author made a conclusion that headmistresses cared for sick children and received information about the health of class ladies. However, the head-teachers paid less attention to the nutrition of the students and physical exercises, which had a negative impact on the health of the girls.

Keywords: head-teacher, Kyiv Institute of Noble Girls, a girl of the institute, women's education, history of everyday life, microhistory.

У Російській імперії XIX — першої третини XX ст. інститутами шляхетних дівчат керували жінки дворянського походження. Не був винятком і заклад, заснований у Києві 1838 р. Саме на плечі керівниць було покладено місію виховувати молоде покоління дівчат, які були б хорошими дружинами й матерями підданих Російської імперії. Керівниці мали не тільки забезпечувати стабільне функціонування інституту як закладу, але й дбати про комфортне проживання дівчат. На жаль, самі директорки не залишили про себе і свою роботу спогадів, а їхні робочі листи лише подекуди дають змогу простежити їхні риси характеру чи здібності, а також розкрити (бодай частково) деталі їхньої діяльності на посаді керівниць інституту шляхетних дівчат. Тому в нашому дослідженні прагнемо реконструювати досвід праці керівниць на прикладі однієї інституції, а саме Київського інституту шляхетних дівчат, і їхні відносини з вихованками в буденному житті, те, як вони виховували, навчали, облаштовували простір, стежили за одягом, харчуванням і здоров'ям підопічних. У фокусі дослідження — зіставлення того, як директорки повинні були виконувати свої зобов'язання щодо інститутів та як це робили насправді.

Історії Київського інституту шляхетних дівчат як закладу присвячено низку доробків, але найкращою досі залишається робота М. М. Захарченка «История Киевского института благородных девиц, 1838–1888 г.» (Захарченко, М. 1889), яка містить великий масив зібраних фактичних матеріалів про функціонування цієї жіночої школи й багато свідчень про діяльність колективу, а також суб'єктивні оцінки автора про постать і роботу керівниць. Серед робіт, присвячених жіночій освіті, зокрема інститутам шляхетних дівчат, варто виокремити праці Т. В. Сухенко (Сухенко, Т. 2000), В. А. Добро-

вольської (Добровольська, В. 2009), К. А. Кобченко (Кобченко, К. 2017) та ін. На сучасному етапі все більше розвідок відходить від дослідження жіночих шкіл як інституцій, а все більше торкається проблем життя, орієнтирів інститутів або ж колективу жіночих шкіл. Найвагомими дослідженнями є праці В. В. Пономарьової про харчування (Пономарева, В. 2016), одяг (Пономарева, В. 2017, 2018), гімнастику (Пономарева, В. 2015), книги вихованок (Пономарева, В. 2021), про викладачів закритих жіночих інститутів Відомства закладів імператриці Марії (Пономарева, В. 2019), які більше стосуються Москви чи Санкт-Петербурга, а також Ю. М. Хохлової (Хохлова, Ю. 2012), яка досліджує проблеми типології вихованок, а також деякі аспекти їхніх навчання й міжособистісної комунікації. В українській історіографії цікавою є стаття М. Р. Чорної (Чорна, М. 2018) про нагляд за моральністю в школах Києва, де увагу приділено поведінці інституток. Директоркам, особливо їхній ролі в повсякденні й формуванні світогляду інституток, не присвячено жодного масштабного дослідження в українській чи зарубіжній історіографії.

Мета цієї статті — розкрити постать керівниць у вихованні та буднях дівчат Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст. Для вирішення цієї мети дамо відповідь на такі дослідницькі запитання. Яку роль на практиці відігравали директорки у повсякденні дівчат? Наскільки прописані обов'язки керівниць щодо вихованок виконувалися в інститутському житті? В цій статті ми не розглядаємо постать керівниці через гендерний аспект. У перспективі — детальніше дослідження ролі жінок, які змогли на той час зробити успішну кар'єру в освіті, та їхнє усвідомлення своїх здобутків.

Складовою джерельної бази дослідження є широкий масив документів. Серед них — Статут Київського інституту шляхетних дівчат (1834 р.)¹, Інструкція керівницям навчальних закладів Відомства закладів імператриці Марії (1847 р.)² та Статут Відомства закладів імператриці Марії (1855 р.)³, де окреслюються права та обов'язки керівниць, сфера їхньої діяльності. Також використано діловодну документацію інституту, де показано, як на практиці працювали керівниці. Не менш важливі спогади-твори випускниць Київського інституту шляхетних дівчат М. М. Воропанової⁴

¹ Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 135–146.

² Инструкция начальницам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штремер, 1884. С. 76–81.

³ Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб.: Штремер, 1884. 346 с.

⁴ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Составление, подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносов, 2013. С. 237–261.

й Н. А. Королевої¹, які описують життя в цій школі, наголошуючи на буденних практиках і згадуючи директорок. Уявлення про керівниць можна віднайти у спогадах тогочасних громадських і релігійних діячів, зокрема настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря Порфирія Успенського² та художника Михайла Нестерова³, які безпосередньо контактували з директорками та мали суб'єктивні судження про них.

В роботі використано загальнонаукові й історичні методи. В основі дослідження — мікроісторичний підхід, який дає змогу через зменшення масштабу аналізу детальніше реконструювати досвід роботи керівниці в закритій жіночій школі та її взаємодії з працівниками та вихованками Київського інституту шляхетних дівчат, адже, за висловлюванням відомого історика Жака Ревеля, кожен досвід є складним і вписується в найбільшу кількість різних контекстів (Ревель, Ж. 1996). Можемо додати, що кожен досвід роботи керівниць інституту є унікальним, бо відбувався в різний проміжок часу, в період різних соціально-економічних і культурних змін, та залежав від особистісних якостей.

Керівницями Київського інституту шляхетних дівчат були дворянки, переважно вдови, з дітьми або без (Захарченко, М. 1889, с. 110). В офіційних документах не зазначено, за якими критеріями підбирали директорок, але можна стверджувати, що в них були хороші соціальні зв'язки (наприклад, М. П. Нілова була родичкою відомого в часи Катерини II співака Г. Р. Державіна (Захарченко, М. 1889, с. 34)). Не кожна з керівниць мала досвід роботи в жіночому закладі. Однак є свідчення, що на прохання імператриці М. П. Нілова відвідувала кілька інститутів відомства для ознайомлення з їхньою роботою⁴. Деякі директорки, як М. А. Коновніцина та Л. К. Ернст, працювали відповідно в Рязанській маріїнській жіночій гімназії (Балакшина, Ю. 2014) і Саратовському інституті шляхетних дівчат⁵, тому мали певні уявлення про те, як керувати подібним закладом. Серед керівниць Київського інституту була одна з найвідоміших тогочасних письменниць А. А. Родзянко (Барсова, Л. 1982, с. 9).

У директорки були власна повністю умебльована (низка меблів виготовлялися з горіхового дерева) квартира в приміщенні інституту⁶, в якій проводилися ремонти за інститутські кошти⁷. Також виділялися гроші на хар-

¹ Королева Н. Твори. 3-тє вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). 217 с.

² Успенский П. Книга бытия моего. СПб: Тип. Императорской академии наук, 1902. 608 с.

³ Нестеров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. Москва, 2006. 587 с.

⁴ Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва). Ф. 144. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26.

⁵ Пыпина Е. Беседы о прошлом: (Рассказы Е. Н. Пыпиной в записях Н. М. Чернышевской). Саратов, 1983. С. 83.

⁶ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 18 зв.

⁷ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 1.

чування директорок і навіть на екіпаж для них. Показовим було звернення П. М. Нілової, яка не могла багато ходити пішки, до тогочасного генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. При цьому попередні коні, куплені за її власні заощадження, були надто старими, а член ради з господарської частини міг виділити лише 150 руб. сріблом, чого бракувало. Тому для задоволення власних потреб директорка просила про покупку коней у самого генерал-губернатора¹.

Заробітна плата директорок була найвищою серед усіх працівників і 1852 р. становила 860 руб. сріблом, ще 250 руб. сріблом виділялося на харчування. Через 10 років зарплата зросла — керівниця отримувала 2393,55 руб. сріблом². Зміни в зарплаті, за нашими міркуваннями, відбулися через фінансову реформу в Російській імперії 1861 р. (Земцов, А. 2001, с. 33). За штатним розкладом 1866 р. директорці нараховували 1200 руб. сріблом і додатково платили таку саму суму на утримання, разом 2400 руб. У другій половині XIX ст. для керівниці влаштували окремий сад, який вона могла використовувати для власних потреб (Захарченко, М. 1889, с. 51–52, 73, 75). Таким чином, для керівниці створювали достатньо хороші умови проживання і праці, а її соціальний статус давав підстави отримувати певні пільги для комфортного життя.

Навчально-виховна сфера. Перед тим як перейти до ролі директорок в освітньому процесі, варто сказати кілька слів про виховання директорок-дворянок. У першій половині XIX ст. у дворянському середовищі Російської імперії (говоримо про неукраїнські землі, бо керівниці походили з російської території) виховання і навчання юних дворянок полягало в умінні говорити французькою, грати на фортепіано, співати, легко танцювати, знати, як влаштовано господарство (в будинку і в мастку), бути розвиненою розумово і морально (щоб відповідно виховати дітей) (Шокарева, А. 2016, с. 45–48). Як простежимо далі, керівниці дотримувалися цих принципів під час навчання інституток.

В інструкції керівницям жіночих навчальних закладів 1847 р. Відомства закладів імператриці Марії вказувалося, що керівниця мала стежити за заняттями вихованок, щоб вони належно слухали вчителів і виконували завдання. У цьому їй повинні були допомагати класні дами. Керівниця мала стежити за вивченням іноземних мов і читанням схвалених з її боку книг у вільний час³. Тому не дивно, що дівчата часто читали французькі романи, які полюбили й самі керівниці. Згадаймо Ольгу з «Хмар» І. Нечуя-Левицького, яка була змальована типовою інституткою, котра поділяла любов до читан-

¹ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 258 зв.

² Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 10.

³ Інструкція начальникам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штример, 1884. С. 77.

ня саме такого різновиду літератури, тож їй важко давалися наукові книги¹. Щодо вивчення мов, то до цього в інституті ставилися дуже сумлінно, так само й до манер (Zhovta, I. 2020, p. 307). Ще велика увага була спрямована на музичні заняття. П. М. Нілова у листі до генерал-губернатора Бібікова просила повернути на посаду вчителя музики Ванку, який був справжнім професіоналом, бо інші педагоги були менш компетентні. Своє рішення керівниця підтверджувала тим, що в суспільстві того краю цінувалися музичні здібності².

Під безпосереднім контролем керівниці перебували практичні заняття з рукоділля та з домашнього господарства. Щодо рукоділля, то рівень навчання з цього предмету не був високий (Zhovta, I. 2020, p. 307). Про це згадувала вихованка інституту М. М. Воропанова, яка навчалася в інституті у другій половині XIX ст. і не здобула будь-яких знань. Часто дівчата просто імітували роботу: «...изучалось еще рукоделие, но мало кто в нем успевал... Мы на уроках рукоделия что-то якобы шили, опять распарывали, переделывали, но ни одной цельной вещи не выходило из наших рук. Кто не хотел шить, мог только держать иголку в руках и ничего не делать»³. Одна з інститутських вихованок, що навчалась у першій третині XX ст., Н. А. Королева у романі-автобіографії «Без коріння» згадала, як дівчата просили одну зі служниць допомогти їм із шиттям для підготовки до уроку рукоділля⁴. Однак знаходимо інформацію, що вибрані роботи вихованок з рукоділля здобули відзнаки на XVI Всеросійській промисловій і художній виставці в Нижньому Новгороді 1896 р., а саме: диплом II ступеня і срібну медаль «за хорошее исполнение образцов шитья»⁵. Тобто не всі дівчата погано вправлялись у рукоділлі.

Чергування на кухні (не були в розкладі предметів) практикувались у старших класах. Дівчата випікали тістечка та інші страви⁶. В «Хмарах» І. Нечуя-Левицького є інформація про те, що після закінчення Київського інституту шляхетних дівчат випускниця Ольга не надто добре вміла готувати їжу⁷. Тому можна прийти до висновку, що заняття, якими опікувалися керівниця, вихованки нерідко виконували на неналежному рівні й не отримували необхідних знань та навичок. Вочевидь, це було зумовлено і тим,

¹ Нечуй-Левицький І. Хмари: повість. Київ: Знання, 2016. С. 228.

² Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 258 зв.

³ Воропанова М. М. Інститутские воспоминания // Інститути благородних девиц в мемуарах воспитаниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносов, 2013. С. 258.

⁴ Королева Н. Твори. 3-тє вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). С. 163–164.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 624. Спр. 174. Арк. 53.

⁶ Воропанова М. М. Інститутские воспоминания // Інститути благородних девиц в мемуарах воспитаниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносов, 2013. С. 246–247.

⁷ Нечуй-Левицький І. Хмари: повість. К.: Знання, 2016. С. 119.

що директорки були завантажені справами, пов'язаними з управлінням інститутом.

У Статуті Відомства імператриці Марії 1855 р. зазначалося, що керівниця опікується моральним і фізичним вихованням інституток¹. Щодо першого виду опіки, то в інструкції керівницям жіночих навчальних закладів 1847 р. детально пояснювалось, якими методами директорки повинні виховувати дівчат: повчання, нагляд, заохочення, покарання і особистий приклад виховательок. Суть повчання полягала у плеканні любові до Бога (релігійний аспект), а також у дотриманні правил моральності. На першому аспекті зупинимося детальніше. Керівниця інституту повинна була слідкувати за щоденною молитвою вихованок, намагатися бути присутньою під час цього ритуалу. Також до її обов'язків входив нагляд за тим, як вихованки відвідують церкву під час недільних і святкових богослужінь². Л. А. Ярцова зазначала, як М. П. Нілова плекала любов і повагу до релігії в серцях дітей, вказуючи, що директорка щонеділі відвідувала храм спочатку з католичками, в яких служба починалася раніше, а потім із православними³. Припускаємо, що інформацію, яку написала Л. А. Ярцова, вона або чула від керівниці, або взяла з власних спостережень. Імовірно, обоє були знайомі й спілкувалися, бо їх поєднували родинні відносини з Г. Р. Державиним, до того ж Л. А. Ярцова 1849 р. приїхала в Київ⁴. У спогадах вихованки Київського інституту шляхетних дівчат М. М. Воропанової знаходимо багато інформації, як дівчат виховували в релігійній атмосфері (інститутки молилися, відвідували храми, читали релігійну літературу) і як їм прищеплювали християнські цінності. Дівчата відвідували найбільші в Києві православні осередки, зокрема Києво-Печерську лавру і Михайлівський Золотоверхий монастир⁵. На шпальтах «Киевских епархиальных ведомостей» можна зустріти багато інформації про візити до інституту і проведення літургій в інститутській церкві за участі митрополитів та інших відомих церковних діячів⁶.

Незважаючи на це, Порфирій Успенський, тогочасний вікарій Київської єпархії і за сумісництвом настоятель Михайлівського Золотоверхого монасти-

¹ Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штремер, 1884. С. 17.

² Инструкция начальницам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штремер, 1884. С. 76–77.

³ Ярцова Л. Прогулка с детьми по Киеву. СПб: М. О. Вольф, 1859. С. 135.

⁴ Любовь Аникитишна Ярцова (1794–1876) // Litmind. URL: <http://www.litmind.ru/milits-608-1.html>.

⁵ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносовъ, 2013. С. 247, 251.

⁶ Посещение средних учебных заведений города Киева преосвященным Сергием, епископом Уманским // Киевские епархиальные ведомости. 1901. № 12. С. 587; Киевские епархиальные ведомости. 1903. № 15. С. 430.

ря, скаржився на низький рівень релігійності в інституті й викладання Закону Божого, а ще на інститутський персонал, зокрема на керівниць. Наведено фрагмент, де настоятель оцінив рівень релігійності у трьох директорок інституту як низький: «Начальница девичьего института Голубцова... не могла дать им глубоко-религиозного настроения, потому что сама не имела его. Когда она была тяжело больна и лежала на смертном одре, тогда классные дамы и пепиньерки читали ей французские романы... Преемница ее, Швидковская, баба стройная, полная, красивая, румяная, признавалась мне, что она в Бога верует, а в бессмертии души своей сомневается. Хороша воспитательница девочек!.. После нее начальствовала бывшая томская губернаторша Аделаида Родзянко, — ни рыба ни мясо»¹. Безперечно, настоятель був дуже релігійною особою, тому з його боку директорки здавалися менше воцерковленими, ніж повинні були. Ми також не можемо стверджувати про високий рівень набожності директорок, адже керівниці інституту були дворянками, а в першій половині XIX ст. ставлення тогочасних дворян до релігії було неоднозначним, деякі вірували, а інші ні (Шокарева, А. 2016, с. 86). За дослідженням В. А. Веремєнко, в другій половині XIX — початку XX ст. у дворянських сім'ях, релігійному вихованню або не приділяли уваги, або ж воно було формальним, тобто полягало суто в дотриманні релігійних практик (Веремєнко, В. 2015, с. 113). І ми спостерігаємо, що керівниці слідували за тим, аби дівчата виконували всі релігійні ритуали, але, вочевидь, не намагалися прищепити глибинну любов до віри.

Директорка інституту мала контактувати з вихованками, щоб знати про їхню поведінку та помисли². Вихованкам повинні були «внушити» відданість Престолу і батьківщині, любов і повагу до батьків, вдячність наставникам і благодійникам, сумлінне виконання обов'язку в сім'ї, тобто бути хорошими дружинами й матерями. Керівниці мали прищеплювати їм такі риси як лагідність, скромність, благородність і працьовитість³. Слід зауважити, що інститути шляхетних дівчат створювалися під покровительством імператриці та імператора, тож у залі урочистостей Київського інституту висіли два великих портрети монархів, а імператорська родина, приїжджаючи в Київ, завжди навідувалася до цієї школи (Захарченко, М. 1889, с. 28, 55). Тому й виховували інституток у душі імперського патріотизму. Щодо зазначених рис, нам важко перевірити, чи вдалося керівниці або її помічницям прищепити дівчатам ці чесноти. Адже написані спогади чи твори недостатньо розкривають це питання.

¹ Успенский П. Книга бытия моего. СПб: Тип. Императорской академии наук, 1902. С. 188.

² Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 142.

³ Инструкция начальницам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штример, 1884. С. 76.

Керівниця мала бути для дівчат прикладом у всьому і проявляти до них материнські почуття. І, якщо поглянути на постаті директорок Київського інституту шляхетних дівчат, то можна простежити в них деякі спільні риси характеру. Більшість керівниць були добрими й ставилися до вихованок з материнським почуттям¹. Так, до прикладу, громадські діячі Російської імперії згадували про першу директорку інституту П. М. Нілову, яка була жінкою «высокого ума и необыкновенной доброты».² М. М. Захарченко розповів про те, що, незважаючи на її зверхність («патриархально-барское наружное обращение»), притаманну дамам XVIII ст., вона мала «симпатичную, добрую, исполненную редкого здравого смысла натуру», і її вихованки любили за материнську душу (Захарченко, М. 1889, с. 34). Наступну директорку інституту Є. Д. Голубцову випускниця інституту М. М. Воропанова описала як гуманну, добру, делікатну особу, підкресливши, що, на противагу класним дамам, «доброта, сердечность и заботливость начальницы были действительно трогательны...»³. Подібну інформацію знаходимо і про інших керівниць, зокрема про А. А. Родзянко (Барсова, Л. 1982, с. 9) та М. А. Коновніцину⁴.

Одним з обов'язків керівниці інституту було пильно стежити за поведінкою вихованок із протилежною статтю. В одному з листів (15.03.1907) до свого сина Гната В. С. Житецька, дружина відомого інтелектуала та мовознавця П. Г. Житецького, описувала «шуры-муры» знаменитого українського композитора М. В. Лисенка і однієї вихованки інституту. На той момент митцю було 68 років, а дівчині — 17. Між ними розпочалося любовне листування, про яке дізналася керівниця цього закладу. Вона звільнила М. В. Лисенка з посади вчителя музики, незважаючи на його статус відомої особи і хорошого викладача⁵.

Якими способами керівниці заохочували вихованок, достеменно невідомо. Про це ніхто з досліджених на сьогодні інституток не згадав. А от про те, як карали, збереглося багато інформації. Виконавцями покарань були класні дами. Покарання в Київському інституті шляхетних дівчат були реакцією на порушення інститутських правил. До таких можна віднести: відставання в навчанні, порушення норм тогочасної моральності, шум під час занять і прогулянок, погане ставлення до персоналу закладу, псування майна, тощо. Основна увага спрямовувалася на зміну поведінки винної дівчини

¹ Інструкція начальницям женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штремер, 1884. С. 76.

² Державин Г. Сочинения. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1869. С. 114.

³ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносовь, 2013. С. 256.

⁴ Нестеров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. Москва, 2006. С. 235.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 47530. Лист В. С. Житецької до свого сина Гната від 15.03.1907. Арк. 1–1 зв.

шляхом морального тиску на неї. Найтяжчими видами покарань для панянок були ті, які позбавляли їх зустрічі з рідними чи зменшували час перебування вдома, а також публічні, що сильно впливали на невинних інституток. Фізична кара в Київському інституті шляхетних дівчат не застосовувалася (Жовта, І. 2021, с. 25–26). Своєрідним покаранням, яке безпосередньо застосовувала одна з керівниць інституту, було позбавлення права винної вихованки попроситися з нею і поцілувати їй руку (Захарченко, М. 1889, с. 35). Але такий вид кари застосовувала лише одна директорка, інші користувалися загальноприйнятими видами покарань, які існували протягом усього функціонування інституту.

Фізичне виховання на практиці полягало в прогулянках вихованок. Гімнастика як предмет вводилася в інститутах Російській імперії повільно. Директорка П. М. Нілова заохочувала дівчат до прогулянок¹. Дівчата прогулювалися щодня, але просто ходили, не дозволялося бігати². Н. А. Королева згадувала, що в період ожеледиці (кінець зими — початок весни) дівчата залишалися у стінах закладу³. Таким чином, можна простежити, що керівниці приділяли недостатньо уваги фізичним вправам у Київському інституті.

Нагляд за житловими умовами, харчуванням і одягом. За облаштування умов проживання вихованок в інституті відповідали працівники господарського сектору. Про це, зокрема, свідчать офіційні документи. Однак знаходимо випадки, коли керівниці намагалися покращити середовище, в якому навчались і відпочивали вихованки. Показовою була реконструкція, за ініціативою директорки Л. К. Ернст, літньої галереї, яку до того мало відвідували інститутки, і там переважно зберігалися старі меблі. Однак після ремонту це стало улюбленим місцем дівчат під час літніх занять (Захарченко, М. 1889, с. 51). І директорка в першу чергу сприяла цьому.

Харчування теж відносилось до обов'язків керівниці, але забезпечення продуктами було прерогативою працівників господарської частини. В другій половині ХХ ст. у документах Відомства закладів імператриці Марії вказувалося, скільки страв повинні їсти вихованки, а ознаками цих страв були свіжість, простота і достатня кількість споживання. Грошей, які виділяли на харчування, завжди не вистачало, тому зменшували порцію (Пономарева, В. 2016, с. 126, 128). Тож дівчата недоїдали. Їжа, за спогадами М. М. Воропанової, була несмачною: «Обед наш состоял из трех жиденьких блюд, завтрак — из двух холодных. Все, что нам ни подавали, мне показалось несътно и невкусно»⁴. Часто дівчата знаходили в їжі різні залишки комах,

¹ Ярцова Л. Прогулка с детьми по Киеву. СПб: М. О. Вольф, 1859. С. 135.

² Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносовь, 2013. С. 238.

³ Королева Н. Твори. 3-ге вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріня (життєпис сучасниці). С. 63.

⁴ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносовь, 2013. С. 245.

це особливо стосувалося смоленського пирога: «В начинке не раз находили запекшихся мух, их ножки, крылья и т. д.»¹. Таким чином, за харчуванням вихованок, принаймні за тим, як із придбаних продуктів готували страви, не було дбайливого спостереження з боку директорок закладу.

Керівниці за статутом повинні були стежити за зовнішнім виглядом вихованок². Не дивно, що Порфирій Успенський зазначав, що одна з директорок інституту добре «выпрямляла и причесывала» дівчат³. У звітах класних дам про поведінку дівчат багато інформації про те, що дівчата отримували покарання, якщо робили заборонені зачіски⁴. М. М. Воропанова згадала, як вони доглядали за пелеринками, щоб вони не пом'ялися⁵. Тобто в інституті був суворий контроль керівниць за зовнішнім виглядом і передбачалася кара за порушення.

Керівниці також опікувалися одягом і взуттям вихованок. Переважно в Російській імперії, зокрема Києві, на одяг, білизну та взуття для однієї інститутки виділяли від 35 до 38 руб. сріблом. Для вихованок вбрання шили з таких тканин як коленкор, люстрин, мадаполам, ланкорд, полотно і ластик тощо (Пономарева, В. 2017, с. 137). Уніформа вихованки Київського інституту шляхетних дівчат на 1904 р. складалася з гладенької спідниці з великою складкою позаду, напіввідкритого бюстгальтера з застібною спереду, короткого гладенького рукава, який прив'язується тасьмою до пройми рукава, пелеринки з відкладним комірцем і бантиком та закритого фартуха (Пономарева, В. 2018, с. 135). На практиці можна простежити, як директорки підбирали одяг для інституток, котрі вступили до закладу. До прикладу, можна навести розрахунок на виготовлення постільної білизни для школи й лазарету, одягу та взуття для інституток, який зробила П. М. Нілова за 1842 р., де перелічено, на її думку, всі необхідні речі для дівчаток — сорочки, корсети, пелеринки, косинки, нічні чепчики, спідниці, капці, носовички, тощо з зазначенням тканин і сум на пошиття. Також ця керівниця просила виділити їй 2000 руб. сріблом на виробництво і писала, що розпоряджатиметься виділеними сумами дуже ощадливо. Кошти надала інститутська рада⁶. Також керівниці надавалися звіти речей, які здавали вихованки⁷. Це, в свою чергу, давало їй змогу орієнтуватись у необхідності додаткових закупок.

¹ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносов, 2013. С. 245.

² Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 142–143.

³ Успенский П. Книга бытия моего. СПб: Тип. Императорской академии наук, 1902. С. 188.

⁴ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 953. Арк. 1.

⁵ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносов, 2013. С. 249.

⁶ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 24 зв., 29, 90, 126.

⁷ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 23.

Керівниці інституту настільки опікувалися станом речей і взуття вихованок, що за їхнє зіпсування було достатньо суворе привселюдне покарання. За стоптани черевики вихованку ставили перед чорним столом у самих панчохах, а черевики ставили на столі. Ця кара дуже впливала на інших дівчат (Жовта, І. 2021, с. 23–24). Таким чином, керівниці приділяли велику увагу забезпеченню вихованок одягом і його носінню.

Відносини з колективом. За Статутом Київського інституту шляхетних дівчат 1834 р. директорка цього закладу опікувалася внутрішнім управлінням та наглядом за працівниками. Основними її обов'язками були збереження порядку та благоустрою в домі; спостереження за поведінкою працівників інституту, щоб їхні дії не суперечили тогочасним нормам моральності та державній політиці¹.

Л. А. Ярцова згадувала, як керівниця інституту П. М. Нілова залучала професорів Університету Св. Володимира до викладання в інституті². Однак ми переконані, що це стало заслугою інспекторів класів, які за сумісництвом були професорами цього вищого навчального закладу, спочатку М. Д. Іванішева, а згодом його наступника В. Я. Шульгіна (Zhovta, I. 2020, р. 306). Згадана П. М. Нілова, за словами викладача Університету Св. Володимира О. В. Романовича-Славатинського, перешкоджала продуктивній роботі в інституті М. Д. Іванішева (Романович-Славатинский, О. 1876, с. 100).

Безсумнівним фактом є те, що керівниці інституту впливали на вибір і звільнення учителів. Були випадки, коли викладачі Університету Св. Володимира покидали посаду інститутського вчителя через непрості відносини з керівницею інституту. Натяк на це знаходимо у двох листах професора університету Св. Володимира і за сумісництвом учителя Закону Божого дівочої школи Н. А. Фаворова до свого друга П. Г. Лебединцева. У першому листі священник писав про знайомство з новою керівницею (В. В. Швідковською), про її «безтактність» і про те, що не знає чи «зійдеться» з нею. Потім професор зазначив, що до числа «выбывающих з Института прибавляется и Шульгин, подавший прошение о увольнении»³. В іншому листі Н. А. Фаворов описав керівницю інституту як дуже дивну особу і знову вжив слово «безтактно» щодо її поведінки. А потім написав — з інституту всі розбігаються⁴.

Показовим є також випадок, пов'язаний із директоркою Є. Д. Голубцовою, київським митрополитом Філаретом (Амфітеатровим) і М. Ф. Дашкевичем, що був законовчителем в інституті. Керівниці інституту не подо-

¹ Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи СПб, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 142–143.

² Ярцова Л. Прогулка с детьми по Киеву. СПб: М. О. Вольф, 1859. С. 135.

³ Письмо профессора Университета Св. Владимира протоиерея Назария Антоновича Фаворова протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву. 11 апреля 1871 года // Киевская старина. 1901. № 11. С. 198.

⁴ Письмо профессора Университета Св. Владимира протоиерея Назария Антоновича Фаворова протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву. 4 мая 1871 года // Киевская старина. 1901. № 12. С. 347.

балосся, що М. Ф. Дашкевич розмовляв українською мовою з працівниками цього закладу, і вона хотіла його замінити. Однак митрополит Філарет, що дуже любив українську, не погодився з цим і залишив М. Ф. Дашкевича на посаді (Макаров, А. 2005, с. 763). Негативне ставлення керівниці до української мови додатково свідчить про те, що інститут шляхетних дівчат був одним з освітніх осередків русифікації.

Помічницями керівниць у догляді та нагляді за вихованками були класні дами, які постійно перебували з дівчатами. Хороше ставлення керівниці інституту до деяких класних дам, за нашими припущеннями, давало можливість останнім зробити успішну кар'єру в майбутньому. Маємо приклади того, що класні дами при Є. Д. Голубцовій, яка займала авторитетні позиції в суспільстві — А. Спаська, Н. Полякова, А. Матвєєва, А. Сенаторська, Ю. Гедєонова — стали головними доглядачками та директорками при інших навчальних осередках, таких як Києво-Фундуклеївська, Києво-Подільська гімназії та Київське єпархіальне училище. Навряд чи вони могли влаштуватися на такі посади без схвального відгуку колишнього роботодавця (Жовта, І. 2020, с. 31–32).

Якщо класні дами були в хороших відносинах з керівницею інституту, то остання допомагала з їхніми побажаннями. Підтвердженням цього може слугувати те, що класна дама Є. П. Васильєва відвідала видатного російського художника М. В. Нестєрова, щоб подивитися його картину «Свята Русь». Ця зустріч відбулася за посередництва тогочасної директорки М. А. Коновніциної, що була подругою митця і попросила про це його¹. Пізніше художник з класною дамою побралися. Якщо робочі відносини між директоркою і класною дамою не склалися, то останню чекало звільнення. Показовим було звільнення 1845 р. з інституту класної дами Альм. Прохання подала директорка П. М. Нілова, яка аргументувала, що Альм не справляється з обов'язками. Хоча в архівних документах можна побачити, що 1844 р. ця класна дама отримала винагороду 50 руб. сріблом за службу. Як бачимо, за рік відносини між жінками змінилися не на краще².

Таким чином, керівниці активно контактували з персоналом інституту, впливали на вибір і звільнення колективу цієї жіночої школи, особливо в тих питаннях, які безпосередньо стосувалися проживання і навчання інституток.

Соціальне життя поза інститутом. Керівниці інституту брали активну участь у житті Києва, відвідуючи різні заходи. Про один цікавий випадок згадав М. К. Чалий, педагог і громадсько-культурний діяч. Він відзначив, що директорку інституту Є. Д. Голубцову і пєпінєрок було запрошено на диспут, коли відомий профєсор А. І. Сєлін і за сумісництвом колишній учитель інституту захищав дисертацію на ступінь доктора слов'янської філо-

¹ Нестєров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. М., 2006. С. 291–292.

² Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 1, 6.

логії. Доповідач сказав «что-то не совсем приятное для слуха дам», на жаль, важко встановити, що саме. І після диспуту тогочасний генерал-губернатор Д. Г. Бібіков підійшов до керівниці й запитав, чи сподобався їй диспут. Є. Д. Голубцова відповіла, що, якби знала, що говоритимуть про такі непристойні речі, то не привела б дівчат. Через тиждень Д. Г. Бібікову принесли подання міністру про затвердження докторського ступеня А. І. Селіна, і згадавши слова керівниці, той запитав, де ще викладає професор. Коли він дізнався про вчительську діяльність у Другій чоловічій гімназії, то наказав його звідти звільнити¹. Тобто директорки спостерігали за роботою інших освітніх жіночих закладів і запрошення їх відвідати різні заходи свідчило про пошану в суспільстві.

Медичний догляд і фізичне виховання. Одним із багатьох обов'язків, який стосувався безпосередньо вихованок, було спостереження керівниці за їхнім здоров'ям. Порфирій Успенський наголосив, що інститутки мали менш здоровий вигляд (були блідими), ніж інші вихованки київських жіночих шкіл². Погіршував здоров'я дівчат і їхній одяг, який, за дослідженням В. В. Пономарьової, був важким і перешкоджав нормальному фізичному розвитку. Йдеться про носіння корсетів, які змінювали у XIX — початку XX ст., щоб полегшити вплив на фізичний стан вихованок закладів Відомства імператриці Марії (Пономарева, В. 2018, с. 125–126). Тому не дивно, що інститутки дуже часто непритомніли, за спогадами Н. А. Королевої³. Ускладнювали ситуацію і незбалансоване харчування, а також недоїдання, про яке вже зазначалося.

Не менш важливим моментом було, що фізичні заняття (гімнастика) були офіційно затверджені як предмет лише в кінці XIX ст., а їх запровадження повільно відбувалося протягом наступного століття (Пономарева, В. 2015, с. 91). І якщо подивитися на медичний звіт за 1861 р., то того року інститутський лазарет відвідали всі вихованки (209 осіб) і щоденно там перебувало приблизно по п'ять осіб⁴. Приходимо до висновку, що вихованки постійно хворіли й потребували опіки.

Директорка отримувала інформацію від класних дам про стан здоров'я вихованок. Інформація про те, на які хвороби хворіли дівчата, зафіксована у звітах класних дам про їхню поведінку. Також керівниці інституту брали участь у догляді за хворими дівчатами, постійно навідуючись до них. М. М. Захарченко згадував про особливу опіку за хворими Є. Д. Голубцовою, яка «по случаю болезни воспитанницъ, проявляла какую-то лихорадочную, энергическую деятельность» (Захарченко, М. 1889, с. 40), яка, на його дум-

¹ Чалый М. Воспоминания // Киевская старина. 1894. № 10. С. 18–19.

² Успенский П. Книга бытия моего. СПб: Тип. Императорской академии наук, 1902. С. 187.

³ Королева Н. Твори. 3-тє вид. 3-тє вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). С. 160–161.

⁴ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 78.

ку, була пов'язана з її особистим горем (Захарченко, М. 1889, с. 40). Також він говорить про постійне спостереження за хворими дівчатами керівниці А. А. Родзянко, що навідувалася до них часто (Захарченко, М. 1889, с. 48). Ми припускаємо: дбайливе ставлення цієї директорки до вихованок було зумовлено й тим, що під час епідемії холери в інституті 1872 р. вона втратила доньку. Про випадки піклування за хворими дівчатами згадує М. В. Нестеров, один з видатних тогочасних російських художників, у якого в кінці XIX ст. донька Ольга навчалася в інституті. Він описав те, що, коли його дитина хворіла, то піклування тогочасної керівниці М. А. Коновніциної про неї подвоювалося. Варто наголосити, що директорка і художник приятелювали, а Ольга була улюбленицею в інституті. Ці обставини, у свою чергу, сприяли піклуванню директорки про цю вихованку. Знаходимо ще факти у спогадах М. В. Нестерова про догляд керівниці за Ольгою та іншою дівчинкою, донькою тогочасного ректора КДА, пізніше митрополита Платона, під час епідемії скарлатини в інституті. Дівчата перебували у важкому стані, тому до них викликали найкращих спеціалістів, проводились операції. Керівниця навідувалася до дівчат і вдень, і увечері. За спогадами художника, Ольгу навіть перемістили до відпочивальні керівниці, яка піклувалася про неї півроку, доки не відступила хвороба¹.

Дбали керівниці й про приміщення, де перебували на лікуванні вихованки інституту. Так, 1884 р. тогочасна директорка інституту Л. К. Ернст подала прохання до керівництва Відомства закладів імператриці Марії про незадовільний стан запасного лазарету для хворих дівчат під час епідемій. Було виділено кошти на будівництво нового приміщення (Захарченко, М. 1889, с. 52). Оскільки вихованки в інституті хворіли часто, а епідемії були регулярними, то це було необхідно. Отже, з одного боку бачимо, що директорки стежили за станом здоров'я всіх вихованок, але з іншого була присутня особлива увага до дівчат знатного походження або до доньок відомих тогочасних особистостей.

Отже, директорками Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст. були жінки дворянського походження з хорошими соціальними зв'язками, до обов'язків яких належали внутрішнє управління цією жіночою школою і виховання підопічних дівчат. Вони були забезпечені всіма необхідними умовами для комфортної праці, зокрема квартирою, харчуванням і хорошою зарплатою. В роботі директорки користувалися загальними правилами виховання інституток відповідно до суспільних канонів і до статутів, зосередивши увагу на дотриманні релігійних практик, на манерах, а в навчанні основна увага спрямовувалася на мови, танці, співи, читання, а іншим предметам під егідою керівниці, таким як рукоділля і кулінарія, не надавалося великого значення. Директорки намага-

¹ Нестеров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. М., 2006. С. 244, 249.

лися ставитися до вихованок з материнським почуттям, піклуючись про забезпечення одягом і під час хвороб. Менше турбувалися про їх життєвий простір, а також не дуже переймалися харчуванням і фізичним навантаженням, що негативно впливало на здоров'я вихованок. Директорки на постійній основі контактували з працівниками інституту, впливали на їх вибір і звільнення, особливо це стосувалося класних дам і викладачів. Вони також вели активне соціальне життя в місті, відвідуючи різні заходи, де їх сприймали з повагою.

Балакшина, Ю. 2014. Братство ревнителів церковного оновлення (група «32-х» петербургських священників), 1903–1907. Документальна історія і культурний контекст. Москва.

Барсова, Л. 1982. *Н. И. Забела-Врубель глазами современников*. Ленінград: Музыка.

Веремченко, В. 2015. Релігійне виховання дітей в дворянських сім'ях Росії во другій половині XIX — початку XX в. *Петербурзький історичний журнал*. № 2. С. 100–115.

Добровольська, В. 2009. Навчання в інститутах шляхетних дівчат Півдня України другої половини XIX — на початку XX століття. *Історичний архів*. Вип. 3. С. 114–117.

Жовта, І. 2020. Досвід роботи класних дам у Київському інституті шляхетних дівчат і їхні відносини з вихованками у XIX — на початку XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 31 (70). № 4. С. 30–35.

Жовта, І. 2021. Види покарань у Київському інституті шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст. *V Таврійські історичні наукові читання: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 2–3 квітня 2021 р. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. С. 22–26.

Захарченко, М. 1889. *Історія Київського інституту благородних девиць (1838–1888)*. Київ: Кульженко.

Земцов, А. 2001. *Історія фінансової системи Росії*. Матеріали к лекціям. Томск.

Кобченко, К. 2017. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина XIX — початок XX століття). *Українські жінки в горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь*. Харків: Видавництво КСД. С. 72–102.

Макаров, А. 2005. *Київська старина в лицах. XIX век*. Київ.

Пономарева, В. 2015. Фізичне виховання в закритих жіночих інститутах Ведомства урядової імператриці Марії. *Вестник Московського університету. Серія 23. Антропологія*. № 1. С. 86–93.

Пономарева, В. 2016. Як в «Інститутах благородних девиць» вирішували проблему «Пищевого доволювання» (друга половина XIX — початок XX в.). *Вестник Московського університету. Серія 23. Антропологія*. № 3. С. 125–134.

Пономарева, В. 2017. Быть в форме: костюм институтки как предмет одежды и идеологема. Часть I. *Вестник Московського університету. Серія 23. Антропологія*. № 2. С. 133–142.

Пономарева, В. 2018. Быть в форме: костюм институтки как предмет одежды и идеологема. Ч. II. *Вестник Московського університету. Серія 23. Антропологія*. № 1. С. 124–138.

Пономарева, В. 2019. Профессора и преподаватели Московского университета в закрытых женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии (первая половина XIX в. — 1917 г.). *Вестник Московского университета*. Серия 23. Антропология. № 3. С. 128–138. DOI: 10.32521/2074-8132.2019.3.128–138.

Пономарева, В. 2021. Нравоучительные книги в программе воспитания институток (вторая половина XVIII — начало XIX в.). *Genesis: исторические исследования*. № 3. DOI: 10.25136/2409-868X.2021.3.35307

Ревель, Ж. 1996. Микроисторический анализ и конструирование социального. *Одиссей. Человек в истории*. [Online]. Available at: http://krotov.info/libr_min/17_r/ev/vel.html

Романович-Славатинский, О. 1876. *Жизнь и деятельность Н. Д. Иваннишева*. Санкт-Петербург.

Сухенко, Т. 2000. Институти шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 7. С. 80–84.

Хохлова, М. 2012. Проблема типології вихованниць институток благородних девиць в контексте їх межличностного общения. *Наука и школа*. № 5. С. 166–170.

Чорна, М. 2018. *Нагляд за «моральністю» дівчат у відкритих середньоосвітніх закладах доби «морального занепаду» після 1905 р. (на прикладі жіночих гімназій м. Києва)*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/YgFFwKM>

Шокарева, А. 2016. *Дворянская семья: культура общения. Русское столичное дворянство первой половины XIX века*. Москва: Новое литературное обозрение.

Zhovta, I. 2020. A Collective Portrait of Teachers of Kyiv Institute of Noble Girls in Their Daily Routine in the 19th Century. *Epochi. Edition of the Department of History of «St. Cyril and St. Methodius» University of Veliko Tarnovo*. Vol. XXVIII. Issue 2. P. 307–314.

Balakshina, Yu. 2014. Bratstvo revniteley tserkovnogo obnoveniya (gruppa «32-kh» peterburgskikh svyashchennikov), 1903–1907 [Brotherhood of Adherents of Church Renewal (a Group of «32» of St. Petersburg Priests), 1903–1907]. *Dokumentalnaya istoriya i kulturnyy kontekst. Moskva*. [in Russian].

Barsova, L. 1982. *N. I. Zabela-Vrubel glazami sovremennikov [N.I. Zabela-Vrubel through the Eyes of Contemporaries]*. Leningrad: Muzyka. [in Russian].

Veremenko, V. 2015. Religioznoye vospitaniye detey v dvoryanskikh semyakh Rossii vo vtoroy polovine XIX — nachale XX v. [Religious Education of Children in Noble Families of Russia in the Second Half of the XIX — Early XX Century]. *Peterburgskiy istoricheskiy zhurnal*. № 2. S. 100–115. [in Russian].

Dobrovol'ska, V. 2009. Navchannia v instytutakh shliakhetnykh divchat Pivdnia Ukrainy druhoi polovyny XIX — na pochatku XX stolittia. *Istorychnyi arkhiv*. Vyp. 3. S. 114–117. [in Ukrainian].

Zhovta, I. 2020. Dosvid roboty klasnykh dam u Kyivskomu instyutui shliakhetnykh divchat i yikhni vidnosyny z vykhovankamy u XIX — na pochatku XX st. [The Experience of Class Ladies at the Kyiv Institute of Noble Girls and Their Relations with Pupils in the XIX — Early XX Centuries]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*. Tom 31 (70). № 4. S. 30–35. [in Ukrainian].

Zhovta, I. 2021. Vydy pokaran u Kyivskomu instyutui shliakhetnykh divchat u XIX — pershii tretyni XX st. [Types of Punishments at the Kyiv Institute of Noble Girls in the XIX — First Third of the XX Century]. *V Tavriiski istorychni naukovy chytannia: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 2–3 kvitnia 2021 r.* Kyiv: Tavriiskyyi natsionalnyi universytet imeni V. I. Vernadskoho. S. 22–26. [in Ukrainian].

Zakharchenko, M. 1889. *Istoriya Kiyevskogo instituta blagorodnykh devits (1838–1888)* [*History of the Kiev Institute of Noble Girls (1838–1888)*]. Kiyev: Tipografiya Kulzhenko. [in Russian].

Zemstov, A. 2001. *Istoriya finansovoy sistemy Rossii. Materialy k lektsiyam* [*History of the Financial System of Russia. Materials for Lectures*]. Tomsk. [in Russian].

Kobchenko, K. 2017. Osvita zhinok yak forma emansypatsii: pryklad Naddniprianskoi Ukrainy (seredyna XIX — pochatok XX stolittia). *Ukrainski zhinky v hornyli modernizatsii / pid zah. red. O. Kis. Kharkiv: Vydavnytstvo KSD. S. 72–102.* [in Ukrainian]

Makarov, A. 2005. *Kiyevskaya starina v litsakh. XIX vyek* [*Kiev Antiquity through the Faces. XIX Century*]. Kiyev. [in Russian].

Ponomareva, V. 2016. Kak v «Institutakh blagorodnykh devits» reshali problemu «Pishchevogo dovolstviiya» (vtoraya polovina XIX — nachalo XX v.) [How in the «Institutes for Noble Maidens» it was Solved the Problem of «Food Allowance» (Second Half of the 19th — Early 20th Centuries)]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya. № 3. S. 125–134.* [in Russian].

Ponomareva, V. 2017. Byt v forme: kostyum institutki kak predmet odezhdy i ideologema. Chast I [To be in the Uniform: a Schoolgirl Costume as Part of the Clothes and Ideologeme. Part I]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya. № 2. S. 133–142.* [in Russian].

Ponomareva, V. 2018. Byt v forme: kostyum institutki kak predmet odezhdy i ideologema. Chast II [To Be in the Uniform: a Schoolgirl Costume as part of the Clothes and Ideologeme. Part II]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya. № 1. S. 124–138.* [in Russian].

Ponomareva, V. 2019. Professora i prepodavateli Moskovskogo universiteta v zakrytykh zhenskikh institutakh Vedomstva uchrezhdeniy imperatritsy Marii (pervaya polovina XIX v. – 1917 g.) [Professors and Lecturers at Moscow University in the Closed Women’s Institutes of the Office of the Institutions of the Empress Maria (First Half of the 19th Century — 1917)]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya. № 3. S. 128–138.* DOI: 10.32521/2074-8132.2019.3.128–138. [in Russian].

Ponomareva, V. 2021. *Nravouchitelnye knigi v programme vospitaniya institutok (vtoraya polovina XVIII — nachalo XIX v.)* [Moral Books in the Program of Education of Institute Girls (Second Half of the XVIII — Beginning of the XIX Century)]. *Genesis: istoricheskie issledovaniya. № 3.* DOI: 10.25136/2409-868X.2021.3.35307. [in Russian].

Ponomareva, V. 2015. Fizicheskoe vospitanie v zakrytykh zhenskikh institutakh Vedomstva uchrezhdeniy imperatritsy Marii. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya. № 1. 86–93.* [in Russian].

Revel, Zh. 1996. Mikroistoricheskiy analiz i konstruirovaniye sotsialnogo [Microhistorical Analysis and Construction of the Social]. *Odissey. Chelovek v istorii.* [Online]. Available at: http://krotov.info/libr_min/17_r/ev/vel.html. [in Russian]

Romanovich-Slavatinskiy, O. 1876. *Zhizn i deyatel'nost N. D. Ivanisheva* [*Life and Work of N. D. Ivanishev*]. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Sukhenko, T. 2000. Instytuty shliakhetnykh divchat v Ukraini v XIX stolitti [Institutes of Noble Girls in Ukraine in the XIX Century]. *Etichna istoriia narodiv Yevropy. Vyp. 7. 80–84.* [in Ukrainian].

Khokhlova, M. 2012. Problema tipologii vospitannits institutov blagorodnykh devits v kontekste ikh mezhlichnostnogo obshcheniya [The Problem of the Typology of the Girls of the Institutes of Noble Maidens in the Context of Their Interpersonal Communication]. *Nauka i shkola. № 5. S. 166–170.* [in Russian].

Chorna, M. 2018. *Nahliad za «moralnistiu» divchat u vidkrytykh serednoosvitnikh zakladakh doby «moralnoho zanepadu» pislia 1905 r. (na prykladi zhinochykh himnazii m. Kyieva) [Supervision of the «morality» of Girls in Open Secondary Schools of the Era of «Moral Decline» after 1905 (on the Example of Women's Gymnasiums in Kyiv)].* [Online]. Available at: <https://cutt.ly/YgFFwKM> [in Ukrainian].

Shokareva, A. 2016. *Dvoryanskaya semya: kultura obshcheniya. Russkoe stolichnoye dvoryanstvo pervoy poloviny XIX veka [Noble Family: a Culture of Communication. Russian Metropolitan Nobility of the First Half of the 19th Century]*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye. [in Russian].

Zhovta, I. 2020. A Collective Portrait of Teachers of Kyiv Institute of Noble Girls in Their Daily Routine in the 19th Century. *Epochi. Edition of the Department of History of «St. Cyril and St. Methodius» University of Veliko Tarnovo*. Vol. XXVIII. Issue 2. P. 307–314.

УДК 94(47+57):323.15-058.65](045)

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248462

Ш. Ш. Рамазанов

ORCID: 0000-0001-8603-0152

*Національний технічний університет
«Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського*

Ф. Л. Левітас

ORCID: 0000-0003-1049-3905

Київський університет імені Бориса Грінченка

Sh. Ramazanov

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

F. Levitas

Borys Grinchenko Kyiv University

БАБИН ЯР. ГОЛОКОСТ — ТАБУЙОВАНІ ТЕМИ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Babyn Yar. Holocaust — Taboo Topics of Soviet Historiography

В статті йдеться про етапи формування історичної пам'яті щодо проблеми Голокосту та трагедії Бабиного Яру в СРСР і Україні. Автори зосереджують увагу на боротьбі сталінської системи з об'єктивними спогадами людей, пам'яттю суспільства, яку тоталітарна влада намагалася викривити за допомогою замовчування, творення ідеологічних шаблонів та стереотипів. Стаття розкриває важливі факти, які в різні часи були досліджені в Україні та зарубіжжі. Доведено, що тільки з проголошенням незалежності України стали можливими об'єктивні наукові розвідки з історії Голокосту та злочинів тоталітаризму та нацизму в Бабиному Ярі.